

20^η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ:

Ο κοσμοπολίτης άνθρωπος

Κείμενο αναφοράς: Επίκτητος, *Διατριβαί*, Β 10.1-4

Εισαγωγικές πληροφορίες

(Αρχαία Ελληνικά, Φάκελος Υλικού, Γ' Γενικού Λυκείου, ΙΤΥΕ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ», σελ. 183-184)

Ιδρυτής της **Στωικής Φιλοσοφίας** (Στωικισμός) υπήρξε περί το 300 π.Χ. ο Ζήνων ο Κιτιεύς από την Κύπρο, 336-264 π.Χ. Αυτός δίδασκε στην Αθήνα, στην Ποικίλη Στοά, εξ ου και το όνομα στωικός. Στην πρώτη περίοδο ανήκουν ο Ζήνων, ο Χρύσιππος και ο Κλεάνθης, στη δεύτερη, ο Βόηθος, ο Παναίτιος και ο Ποσειδώνιος και στην τρίτη, ο Σενέκας, ο Μουσώνιος, ο **Επίκτητος** και ο Μάρκος Αντωνίνος (Μάρκος Αυρήλιος).

(Πηγή: <https://www.psychophil.gr/eisagogi-sto-psychophilosophiko-modelo-tis-eefps-psth/58-syntomo-istoriko-tis-stoikis-filosofias>)

Ο **Επίκτητος** έζησε δύσκολη ζωή, η οποία επηρέασε καθοριστικά τη διδασκαλία του. Γεννήθηκε δούλος στη Φρυγία, ενώ γνωρίζουμε επίσης ότι κατέστη χωλός εξαιτίας της βάνανσης συμπεριφοράς του κυρίου του. Στη Ρώμη μαθητεύει κοντά στον στωικό φιλόσοφο Μουσώνιο Ρούφο και αργότερα, ως απελεύθερος πλέον, αρχίζει να διδάσκει και ο ίδιος, ώσπου το 94 μ.Χ. αναγκάζεται να εγκαταλείψει την πόλη, λόγω του γνωστού διατάγματος του Δομιτιανού που εξόριζε τους φιλοσόφους από τη Ρώμη. Τότε ιδρύει στη Νικόπολη της Ηπείρου δική του σχολή όπου και διδάσκει με επιτυχία. Ο Επίκτητος δεν άφησε γραπτό έργο. Την καταγραφή της διδασκαλίας του σε δύο συγγράμματα, τις *Διατριβές* (σώζονται τέσσερα από τα οκτώ βιβλία) και το *Εγχειρίδιον*, την οφείλουμε στον μαθητή του και γνωστό ιστορικό Φλάβιο Αρριανό.

(Πηγή: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=500)

Δομή

Ο Επίκτητος θέτει 3 ερωτήματα απευθυνόμενος σε κάθε άνθρωπο (στον εαυτό του ή και στον αναγνώστη, με δύο πλάγιες ερωτήσεις και μία ευθεία ερώτηση):

- Ποιος είσαι; **Σκέψαι τίς εἶ. ... αὐτὴν δ' ἀδούλευτον καὶ ἀνυπότακτον.**
- Από ποια πράγματα ξεχωρίζεις με κριτήριο τον λόγο; **Σκόπει οὖν, τίνων κεχώρισαι κατὰ λόγον. ... καὶ τοῦ ἐξῆς ἐπιλογιστικός.**
- Ποια είναι η αποστολή σου; **Τίς οὖν ἐπαγγελία πολίτου; ... ἢ ἐπανενεγκόντες ἐπὶ τὸ ὄλον.**

Ερμηνευτικά σχόλια

Σκέψαι τίς εἶ: Παραίνεση (προτρεπτική προστακτική σε β' ενικό πρόσωπο) του Επίκτητου εἰς ἑαυτὸν με σκοπό να αναλογιστεί «ποιος είναι», δηλαδή να αποκτήσει επίγνωση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων του. Το κείμενο έχει τον χαρακτήρα

- α) ενός εσωτερικού διαλόγου του συγγραφέα με τον εαυτό του (βιωματικό, εξομολογητικό ύφος),
- β) ενός εξωτερικού διαλόγου με τον αναγνώστη.

Κάθε άνθρωπος οφείλει να ενδοσκοπήσει και να προσδιορίσει την ταυτότητά του μέσα στον κόσμο. Βλέπουμε, πως η φιλοσοφία έχει κυρίως **πρακτικό προσανατολισμό**, ενώ και τα φιλοσοφικά συγγράμματα μετατρέπονται κυρίως σε **εγχειρίδια ευδαιμονίας**. (βλ. Φάκελο Υλικού σελ. 183-184 «Υπάρχει, όμως, στα ελληνιστικά χρόνια και μια ουσιαστική αλλαγή προσανατολισμού ... Σ' αυτόν μπορεί να στηρίξει τη ζωή του, αυτόν επιμελείται, σ' αυτόν λογοδοτεί».)

Τὸ πρῶτον ἄνθρωπος, τοῦτο δ' ἔστιν οὐδὲν ἔχων κυριώτερον προαιρέσεως: Στο ερώτημα **τίς εἶ** η απάντηση είναι ότι «**είσαι άνθρωπος**» με ιδιαίτερα γνωρίσματα που οφείλει ο καθένας να συνειδητοποιήσει (ενδοσκόπηση, αυτογνωσία), ώστε να έχει στη ζωή του ορθή κατεύθυνση και να φτάσει την ευτυχία.

Αυτό το ερώτημα ίσως σε κάποιον φαντάζει απλοϊκό και αυτονόητο. Δεν είναι όμως αν σκεφτούμε ότι ο άνθρωπος συνήθως ζει αφιλοσόφητα και μηχανικά, χωρίς να σκέφτεται την ειδοποιό διαφορά του ως ανθρώπινο ον με τα υπόλοιπα όντα. Δεν είναι εύκολο να σχηματίσει την συνείδηση του εαυτού του και της θέσης του μέσα στον κόσμο. Αυτός ο βαθμός αυτογνωσίας θα τον ωθήσει προς ορθή κατεύθυνση προς την ευτυχία.

προαίρεσις: (Φάκελος Υλικού σελ. 186) Κατά τον Επίκτητο το πλέον ουσιώδες στοιχείο της ανθρώπινης οντότητας είναι η **προαίρεσις** την οποία θεωρεί ως το **κυριώτερον**, διότι είναι σύμφυτη με την ελευθερία του.

[Οποιος επιδιώκει την αρετή οφείλει, πριν από όλα, να απελευθερωθεί από τα **πάθη** (:παρορμήσεις της ψυχής) για να μπορεί να κατανοήσει το τι συμβαίνει πραγματικά, να αδιαφορήσει δηλαδή για καταστάσεις όπως είναι η ζωή και ο θάνατος, η υγεία και ασθένεια, ο πλούτος και η φτώχεια, οι οποίες δεν έχουν από ηθική σκοπιά καμία αξία, ούτε θετική ούτε αρνητική. **Ό,τι δεν απαγορεύεται και ό,τι δεν υπαγορεύεται από ηθικούς λόγους, παραμένει αδιάφορον κατά την άποψη της στωικής ηθικής.** Για παράδειγμα ένας συνηθισμένος άνθρωπος πιστεύει ότι σημασία έχει να είσαι υγιής· ο στωικός σοφός καταλαβαίνει ότι αξία έχει η προσπάθεια που καταβάλλεις, ώστε να είσαι υγιής.]

Επομένως, η έννοια της προαιρέσεως αναφέρεται **τόσο στη βούληση όσο και στη διάνοια, συνδέεται με την έννοια της επιλογής (άρα και του λόγου), η οποία ενυπάρχει στον άνθρωπο ως έλλογον.**

ἀλλὰ ταύτη τὰ ἄλλα ὑποτεταγμένα, αὐτὴν δ' ἀδούλευτον καὶ ἀνυπότακτον: Ο Επίκτητος αναγνωρίζει στην **προαίρεσιν** ηγετικό και καθοδηγητικό ρόλο στον ανθρώπινο βίο και τη συνδέει με την ελευθερία (βλ. ἀ-δούλευτον, ἀ(ν)-υπότακτον). Η **προαίρεση** δίνει **ηθικό περιεχόμενο στις πράξεις μας, δεν ετεροκαθορίζομαστε, και είμαστε ενεργητικοί ηθικοί παράγοντες.**

Σκόπει οὖν, τίνων κεχώρισαι κατὰ λόγον. Κεχώρισαι θηρίων, κεχώρισαι προβάτων: Για την έννοια του **λόγου** ήδη έχουμε μιλήσει στον Αριστοτέλη, όπου έχουμε επισημάνει ότι η λογικότητα του ανθρώπου είναι η άλλη όψη της πολιτικής του φύσης. Αυτή εξάλλου είναι και μία παλιά σημασία της αρχαιοελληνικής λέξης λόγος: σχέση (Φάκελος Υλικού σ. 151). Ο λόγος με τη διττή σημασία (ομιλία-γλώσσα, ικανότητα λογικής σκέψης-διανοητική δραστηριότητα) είναι, κατά τον Επίκτητο, όπως άλλωστε και για όλη τη στωική φιλοσοφία, το ιδιαίτερο γνώρισμα, η ειδοποιός διαφορά, του ανθρώπου από τα άλλα έμβια όντα, (θηρίων, προβάτων).

(Φάκελος Υλικού σ. 186) Αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου, όπως και η προαίρεση. Η έννοια βέβαια του λόγου είναι γενικά πολυσήμαντη: ομιλία, προφορική έκφραση, διήγηση, λογική ιδιότητα, σκέψη, ορισμός, επιχείρημα, αναλογία. Στη στωική φιλοσοφία η έννοια του λόγου έχει ιδιαίτερη σημασία και αποτελεί βασικό της όρο σε δύο βασικά επίπεδα (ανθρώπινος λόγος - κοσμικός Λόγος).

Ειδικότερα, οι Στωικοί εκκινούν από τη θεωρία του προσωκρατικού Ηράκλειτου για τον Λόγο ως ρυθμιστική αρχή που διέπει την πραγματικότητα και συνδέει με σχέσεις αναλογίας όλα τα όντα. Ο Λόγος εδώ γίνεται θεϊκός, δηλαδή μια αιώνια ενεργητική δύναμη του σύμπαντος, που επιδρά στην διαμόρφωση ύλης, τη μορφοποιεί και δεν την αποχωρίζεται ποτέ (γι' αυτό έχει και υλική διάσταση). Λειτουργεί παραγωγικά όπως ένα σπέρμα, είναι ταυτόσημη με το πῦρ (ως ο κύριος υλικός φορέας δημιουργίας) και τη Φύση. Συνέχει κατά τρόπο λογικό (αιτιοκρατικό, νομοτελειακό) τον κόσμο διαμορφώνοντας την απαραίτητη τάξη του κόσμου. Ο Λόγος, επίσης, ταυτίζεται με τον φυσικό ηθικό νόμο. Ως μέρος αυτής της Φύσης ο έλλογος άνθρωπος μοιράζεται τον Λόγο, διαθέτοντας μόνο αυτός από όλα τα έμβια όντα την έλλογη ικανότητα· και οφείλει να ζει «ακολουθώντας τον λόγο και τη φύση». Έτσι, το να ζει κανείς με τον λόγον **ταυτίζεται με το να ζει κανείς εναρμονιζόμενος με τη φύση** (Φάκελος Υλικού σ. 187).

Ἐπὶ τούτοις πολίτης εἶ τοῦ κόσμου καὶ μέρος αὐτοῦ, οὐχ ἓν τῶν ὑπηρετικῶν, ἀλλὰ τῶν προηγουμένων· παρακολουθητικὸς γὰρ εἶ τῇ θεῇ διοικήσει καὶ τοῦ ἐξῆς ἐπιλογιστικός: Μετά την προαίρεσιν και τον λόγον το επόμενο **χαρακτηριστικό γνώρισμα** του ανθρώπου είναι η ιδιότητά του να είναι **πολίτης του κόσμου**. Η θέση του ανθρώπου στον κόσμο είναι ιεραρχικά η ανώτατη (οὐχ ἓν τῶν ὑπηρετικῶν, ἀλλὰ τῶν προηγουμένων), αφού (γὰρ ...) αυτός μόνο χάρη στη λογική φύση του είναι ικανός **να κατανοεί** τη θεϊκή διακυβέρνηση του κόσμου, και **να αξιολογεί** τις συνέπειές της. (Φάκελος Υλικού σ. 186).

Η προτροπή του Επίκτητου να νιώσει ο άνθρωπος ότι είναι πολίτης του κόσμου λειτουργεί **θεραπευτικά**, ως τρόπος να αντιμετωπίσει το βίωμα της αγωνίας και της ανασφάλειας. Ο άνθρωπος της ελληνιστικής και ελληνορωμαϊκής εποχής ζητάει καταφύγιο στον εαυτό του (βλ. Δ.Ε. 22η) και συγχρόνως προσανατολισμό και ηθική στέγη σε κάτι το οποίο υπερέβαινε τα παλαιότερα όρια που σφράγιζαν τα τείχη της πόλης του· στρέφει το βλέμμα του στον κόσμο, στο σύμπαν, για να προσανατολίσει το πνεύμα του, να δικαιώσει την ύπαρξή του και να ανταποκριθεί στα σημεία των καιρών.

τῇ θεῇ διοικήσει: (Φάκελος Υλικού σελ. 187) Η **εἰμαρμένη** συνιστά την πνευματική και διοικητική δύναμη του σύμπαντος με χαρακτηριστικό την τάξη, την ορθολογική βάση· είναι η λογική αιτία του κόσμου και όσων με πρόνοια διοικούνται μέσα στον κόσμο. Πρόκειται για μία έννοια που μέχρι τότε είχε μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα, και η οποία αποκτά πλέον επιστημονική διάσταση δηλώνοντας την ενότητα των νόμων της Φύσης.

Δεν θα ήταν άτοπο να ισχυριστούμε ότι ο άνθρωπος ναι μεν δεν είναι υπεύθυνος για το περιβάλλον στο οποίο έχει βρεθεί, αλλά ο τρόπος με τον οποίο ενεργεί σε σχέση με το συγκεκριμένο περιβάλλον εξαρτάται τελικά από τον ίδιο (γι' αυτό και η προαίρεσις έχει ιδιαίτερη σημασία). Κατ' επέκταση κάθε απόφασή του είναι το αναγκαστικό επακόλουθο της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον, όπου οι εξωτερικές συνθήκες είναι τα

δευτερεύοντα αίτια της πράξης, ενώ η δική του συγκατάθεσις είναι το κύριο αίτιο. Η είμαρμένη, επομένως, δεν είναι τίποτε άλλο παρά το δεδομένο σύνολο των δυνατοτήτων στις οποίες ένα γεγονός ενδέχεται να εξελιχθεί και δεν ταυτίζεται με την μοιραλατρία.

Τίς οὖν ἐπαγγελία πολίτου; (ρητορικό ερώτημα) Από τη στιγμή που ο άνθρωπος αυτοπροσδιορίζεται ως πολίτης του κόσμου είναι αναγκαίο να συνειδητοποιήσει ποια είναι η αποστολή του με αυτή την ιδιότητα. Η απάντηση του Επίκτητου είναι η ακόλουθη: *Μηδὲν ἔχειν ἰδίᾳ συμφέρον, ... ἢ ἐπανενεγκόντες ἐπὶ τὸ ὅλον.*

Πιο συγκεκριμένα, ο άνθρωπος οφείλει να μην προτάσσει το προσωπικό του συμφέρον (*Μηδὲν ἔχειν ἰδίᾳ συμφέρον*) και να μην αποφασίζει σαν να ήταν αποκομμένος από την ολότητα. Ο άνθρωπος εντάσσεται σε μια παγκόσμια κοινότητα, αποτελώντας οργανικό τμήμα της. Έτσι, η ευδαιμονία του ανθρώπου θα εξασφαλιστεί, εφόσον αντιληφθεί το κοσμικό σχέδιο του Λόγου για καθετί και για τον ίδιο, και έτσι καταφέρει και ο ίδιος να ενταχθεί στον κόσμο (κοσμόπολη) και να ρυθμίσει ανάλογα τη συμπεριφορά του.

Η παραδοχή, βέβαια, ότι το σύνολο (ὅλον) προηγείται του μέρους αποτελεί κοινό τόπο στην αρχαιοελληνική σκέψη ήδη από την κλασική εποχή (δες και Πλάτωνα Δ.Ε.10η). Ήταν κοινή η πεποίθηση με διαφορετικές διατυπώσεις βέβαια ότι η ατομική ευτυχία συνδέεται άρρηκτα με την ευημερία του συνόλου και, κατά συνέπεια, ότι το ατομικό συμφέρον πρέπει να υποτάσσεται στο συλλογικό, διότι, μόνο όταν το σύνολο ευημερεί, μπορεί να ευτυχήσει και το άτομο.

[Είναι σημαντικό βέβαια εδώ να διευκρινίσουμε ότι ο Επίκτητος αντιλαμβάνεται διαφορετικά την ένταξη του ατόμου στην ολότητα σε σχέση με τους στοχαστές του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. Οι τελευταίοι δίνουν προτεραιότητα στο σύνολο έναντι του μέρους. Στόχος τους είναι να ενισχύσουν το αίσθημα της κοινότητας και να υπογραμμίσουν την ιδέα ότι την προσωπική του ατομική ευδαιμονία μπορεί να την εξασφαλίσει το άτομο μόνο όταν και η πόλις- κράτος ως σύνολο ευδαιμονεί. Αντιθέτως, στον Επίκτητος η αντίληψη αυτή συνδέεται με τη θέση ότι ο άνθρωπος αποτελεί μέρος του κοσμικού – θεϊκού λόγου. Άρα, χρέος του ατόμου (ως πολίτη του κόσμου) είναι να εναρμονίζεται η θέλησή του με τον λόγο].

Επιπλέον, ο φιλόσοφος, για να στηρίξει λογικά την προτροπή που διατύπωσε αμέσως παραπάνω, χρησιμοποιεί μια **παρομοίωση** (*ὥσπερ ἂν, εἰ ἡ χεὶρ ἢ ὁ πούς λογισμὸν εἶχον καὶ παρηκολούθουν τῇ φυσικῇ κατασκευῇ...*). Κατ' ανάλογο τρόπο και ο άνθρωπος, αποκτώντας συνείδηση της θέσης του μέσα στον κόσμο, οφείλει να ενεργεί συντονίζοντας τις ορέξεις- επιθυμίες του και τις προτεραιότητές του με τον κοσμικό λόγο και ανάγοντας οτιδήποτε επιλέγει και πράττει στο σύνολο. Σε αυτήν την παρομοίωση διακρίνουμε τη βασική αντίληψη των στωικών φιλοσόφων πως ενυπάρχει στον κόσμο ένας «φυσικός λόγος» που τον διέπει, που ρυθμίζει και διευθετεί τα πάντα κατά το σχέδιό του. Ο άνθρωπος αποτελεί ένα από τα ηγεμονικά μέρη του κόσμου, κι επομένως οφείλει να κατανοεί τη λογική διάταξη του σύμπαντος, την παγκόσμια «συμπάθεια» στην οποία είναι ενωμένα όλα τα πράγματα και να εναρμονίζει τις ενέργειες και τη συμπεριφορά του προς αυτήν.

Καταλήγοντας, ο Επίκτητος τονίζει ότι τα μέλη ενός οργανικού συνόλου, όπως το χέρι ή το πόδι, συντονίζονται με το σύνολο, επιτελούν τις λειτουργίες τους ακολουθώντας τη λογική του συνόλου στο οποίο ανήκουν ως μέλη. Επομένως, στην περίπτωση του ανθρώπου το λογικό και ηγεμονικό μέρος της ψυχής καλείται να αντιπαλέψει τις ανθρωπίνες επιθυμίες (πβ ὥρμησαν

ἢ ὠρέχθησαν), και να τιθασεύσει τις άλογες επιθυμίες, που έρχονται σε αντίθεση με την κοσμική τάξη, όπως την καθόρισε ο παγκόσμιος λόγος.

Λεξιλογικές παρατηρήσεις

ἐπαγγελία, ή, 1. δημόσια καταγγελία για κάποιον ο οποίος ενέχεται σε άτιμίαν, συνεχίζει ωστόσο να συμμετέχει σε δημόσιες υποθέσεις, σε Αισχίν., Δημ. 2. προσφορά, υπόσχεση· διακήρυξη, στον ίδ.

επαγγελία: επίσημη υπόσχεση ή διαβεβαίωση που δίνει ή υποχρέωση που αναλαμβάνει κάποιος να κάνει κτ. πολύ καλό ή πολύ σημαντικό: Κυβερνητικές / προεκλογικές επαγγελίες. (νομ.) Δημόσια ~, με την οποία κάποιος αναλαμβάνει την υποχρέωση να δώσει ορισμένη αμοιβή σε εκείνον που θα κάνει ορισμένη πράξη. || (εκκλ.) γη της επαγγελίας, η χώρα που ο Θεός όρισε ως τόπο εγκατάστασης των Εβραίων, δηλαδή η Παλαιστίνη και ως έκφραση για πολύ εύφορη ή γενικά πλούσια χώρα: Η Αμερική δεν είναι πια γη της επαγγελίας για τους μετανάστες. [λόγ. < αρχ. ἐπαγγελία `υπόσχεση']

ΠΗΓΕΣ

Φιλοσοφικός Λόγος, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Ο.Π. Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ' Λυκείου, Δρ Ιωάννης-Παναγιώτης Αμπελάς

https://akisambelas.files.wordpress.com/2020/02/fakelos_ylikou_g_lyk_d.e.20-22.pdf

Αρχαία Ελληνικά, Φάκελος Υλικού Γ' Λυκείου, β' τόμος, Πατάκης

Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Μ. Τριανταφυλλίδη

https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/

LIDDELL & SCOTT, Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας, (Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού, εκδ. Πελεκάνος 2007)

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddell-scott/index.html